

Hazar Kağanlığı (658-965): Hazarların Yükselişi, Hazar-Arap İlişkileri, Hazar Barışı, Hazar Kağanlığının Yıkılışı. (XIII. Hafta)

1.Hazarların Yükselişi: Hazarlar¹, Hazar Denizi, Kafkasya ve Karadeniz'in kuzeyinde Doğu Avrupa'da üç asırdan fazla süren büyük bir devlet kurdular. Yerleştikleri topraklar, daha önceki Türk toplulukları tarafından bilinen ve yurt edinilen yerlerdi. Önce Avrupa Hunları (375-470) ve Sabarlar (5-7 yüzyıl); daha sonra 6. yüzyılın ortalarında Orta Asya'dan batıya doğru ilerleyen Avarlar (568-805) Karadeniz'in kuzeyinden Orta Avrupa'ya kadar büyük devletler kurdular. Gök-Türk Kağanlığının kuruluşundan çeyrek asır; İstemi Kağan'ın yuğundan beş sene kadar sonra 582 de doğu ve batı kağanlıkları ortaya çıktı. Muhtemelen Batı Gök-Türk Hanedanı, Hazar ülkesine adım atmış, devleti kurmuş oldu. Bundan önce 442 de Avrupa Hunları, Attila'nın oğlu İlek ile komutanlarından Onegesius, Akatzir/Akhazar(?) ayaklanmasını bastırılmışlardı. 448 de Attila'nın otağında bulunan Priskos da Akatzirlerden söz ediyor; İslam müelliflerinden İstahri (ölm.952) de Akatzirleri beyaz ve siyah olmak üzere iki kısma ayırıyor ve diyordu ki: *"Bir kısmına Kara Hazar denir. Bunlar zencilere benzer."* Söz konusu benzerlik, zıtlıklar ideolojisinden kaynaklanıyordu. Doğu ve Batı Roma imparatorlukları çok geç duymuş olmalıydı ki Hazar adı 586 da Bizanslılar tarafından biliniyor ve Türk olarak anılıyorlardı.

470 yılında Avrupa Hunlarının yıkılması ile Hazarlar serbest kaldılar. Hemen hemen aynı tarihlerde ve bitişik/birleşik coğrafyada 461-465 yılları arasında Sabarlar ortaya çıktı. Yaklaşık bir asır kadar, Batı Sibiry'a ile Kafkasların kuzeyinde egemen oldular. 557 de doğudan gelen Avarlar da ağır bir darbe yediler ve güç kaybına uğradılar. Sabar yurtları daha sonra Gök-Türklerin eline geçti. Bu sırada Kafkasya'nın kuzeyindeki iki Sabar boyu/yurdu/şehri olan Belencer ve Semender Hazarlara katıldı. Çin kaynaklarında *T'u-ch'üeh-K'o-sa*, yani *Türk-Hazarlardan* söz ediliyordu. Hazarlar muhtemelen 576 da Gök-Türklerle tabi oldular, Gök-Türk kağanlarının talimatı doğrultusunda Sasanilere karşı Bizanslılara yardım ettiler. Bizans İmparatoru Heraklios (610-641) Hazar yardımı sayesinde 622-627 yılları arasında İranlıları yenilgiye uğrattılar. Bunun neticesi olmak üzere Sasaniler zayıfladılar; Müslüman Arap Orduları karşısında yıkılmaktan kurtulamadılar. Dolayısıyla Hazarların kuruluş dönemi 582 olayları münasebetiyle başlamakta, 630 veya 658 yıllarında kağanlıklarını ilan ettikleri anlaşılmaktadır.

a.Hazar Hanedanı ve Hükümdar: Hazar hanedanı hakkında yapılan araştırmalar onların gerçek kimliklerini ortaya koymaktadır. Doğu Gök-Türk kağanlığının 630 da yıkılmasından sonra On-Oklar arasında aralıksız çatışmalar baş gösterdi. İli nehrinin doğusunda Tu-lu, batısında Nu-she-pi boyları bulunuyordu. Bulgarlar Tu-lu, Hazarlar Nu-she-pi boylarını destekliyorlardı. Doğu ve Batı Gök-Türklerinin 630 ve 658 felaketlerinden sonra kağanların nereye gittikleri bilinmemekte; Hududu'l-Alem'deki bir kayıt Aşina boyuna dayandığını işaret etmekte idi. Hazaria ve Bulgaria bağımsız devletler olup, her ikisi de Gök-Türk Hanedanı mensupları tarafından yönetiliyordu.

Suret'ül-Arz'ın yazarı İbn Havkal'a göre, Hazarların dilinde ikinci derecedeki yöneticiye Hakan Bey/Beg deniliyordu. Bir de Hakan-ı Hazar yani Hazar Hakanı yahut hükümdarı vardır ki en büyük otorite sahibi o idi. Hakan'ın sarayı Etıl nehrinden uzakta olup tuğladan yapılmıştı. Ondan başka kimsenin tuğladan binası/sarayı yoktu. Hükümdar buna asla izin vermezdi. Hazar Hakanı, Yahudi, daha doğrusu Musevi olmuştu; yönetimindekiler de Museviliği kabul etmişlerdi. Hazar Hakanının kubbeli çadırı vardı. Büyük Hakan atına binip bir yere hareket ederse, diğerleri de onunla giderlerdi. Tebaasından onu gören herkes yere/secdeye kapanır, o geçinceye kadar kimse kalkmazdı. Hazar Hakanının süresi kırk yıl olduğu,

¹ Peter B. Golden, *Türk Halkları Tarihine Giriş*, s. 192-200. K. Gürün, *Türkler ve Türk Devletleri Tarihi*, s. 231-234. R. Grousset, *Bozkır İmparatorluğu*, s.180-182. İ. Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, s. 161-170. İ.A. Hazar Hakanlığı, 128, Cüz, s. 195-201. J-P Roux, *Türklerin Tarihi*, İstanbul 2010, s. 111-113. *Erken İç Asya Tarihi*, Derleyen: D.Sinor, İstanbul 2000. Ş. Kuzgun, *Hazar ve Karay Türkleri*, Ankara 1985. Arthur Koestler, *Onüçüncü Kabile*, İstanbul 1976. O.Karatay, *Hazarlar*, Ankara 2016. L. Rasyonı, *Tarihte Türklük*, s.114-117.

süresini aştığında onu öldürdükleri söyleniyordu. Devlet yönetiminde en son söz sahibi Hazar Hükümdarı olduğundan Hakan Bey/Beg'ten daha büyüktü. Hazar Hakanı halkın işlerine bakmaz, onlara meclis açmaz, onlarla konuşmaz, Hakan Bey ve vekilinden başka hiç kimse onun yanına giremezdi. İbn Fazlan'a göre, Hakan Bey/Bek her gün, mütevazı, sakin, mahcup, yalın ayak bir vaziyette elinde bir sopa olduğu halde Büyük Hakan'ın huzuruna çıkar; onun sağındaki tahtın üzerinde otururdu. Kağan Bey'in yardımcıları da vardı. Bunlara **K-nd-r/Kündü** (Macarca *Kündü/kende*) ve **Cevş-ğ-r** (?) deniliyordu. Hakan Bey/Beg'in vekiline *Kündür Hakan*, onun vekiline de *çaşnigir/cavşigir* (?) derlerdi. Hakan Bey/Beg orduya komuta eder, askeri yürütür, savaşları yönetirdi. Yönetimde atamaları yapar, halkın işleriyle ilgilenir, devletlerarası anlaşmalar yapardı. Etrafındaki devletler de ona bağlılıklarını sunardı. Hakan Bey/Beg, mağlup olup dönerse, kadınlarını ve çocuklarını huzura getirtir, onların gözü önünde kadınlarını ve çocuklarını başkalarına hibe ederdi. Batı Gök-Türk Kağanlarının tahta çıkış törenleri Çin kaynaklarında mevcut bulunmaktadır. Çin kaynaklarına göre tahta geçen yeni kağan bir halı üzerinde dokuz kere havaya atılıp tutulur; her defasında tekrar olunur, dokuz kâse kimiz içirilirdi. İpek mendille boğazı sıkılırdı. Böylece akli şaşmış, söyledikleri anlamsızlaşmış olduğundan etrafındakiler kaç yıl yaşayacağını sorarlar; belli belirsiz bir cevap vermek suretiyle yirmi, otuz, kırk denilerek tören tamamlanmış olurdu.

İbn Havkal'a göre başkent Etil iki kısımdan (çifte şehir) kurulu idi. Nehrin batısındaki orta kısma Hazaran/Hazarlar/Hanbalık, doğu kısmına ise Etil/İtil denilirdi. Hazar Hakanı, Hazaran/Hanbalık denilen kısımda otururdu.

2.Arap-Hazar İlişkileri: Hazreti Ömer (634-644) zamanında Güney Kafkasya'da *Ermeniyye* ve Azerbaycan'ın fethinden sonra Hazar-Arap ilişkileri başladı. Kafkasların kuzeyi ile güneyi arasındaki mücadele Abbasi Halifesi Harun Reşit (786-809) zamanına kadar yaklaşık yüz elli yıl kadar sürdü. Bu mücadeleden bazen Hazarlar, bazen Müslüman Araplar galip geldiler. 645'te, Hz. Osman zamanında Güney Kafkasya'da *Arran* bölgesinin merkezi *Berdad*'ı fethettiler. Asıl mücadele yahut ilk Arap saldırısı 651 de gerçekleştirildi. Selman b. Rebia komutasındaki kuvvetler, Kafkaslarda ilerleyerek *Derbend*'i geçtiler ve o zamanki Hazar başkenti *Belencer*'e yaklaşmış oldular. Bu şehir civarında yapılan büyük bir savaşta Arap orduları komutanı ile dört bin askeri öldürüldü ve Araplar geri püskürtüldü. Hazarlar tekrar güney Kafkasya'ya inerek *Ermeniyye* bölgesine girdiler. Bu tarihten itibaren seksen yıl kadar devamlı surette sınır boyu çatışmaları devam etti.

Uzun bir aradan sonra *Mesleme bin Abdülmelik* komutasındaki savaşlar, 707 yılından başlayarak 714 yılına kadar sürdü. Araplar bir ara *Derbent*'i ele geçirdi iseler de Hazarlar 717 de tekrar Şirvan'a girip Azerbaycan'ın bir kısmını işgal ettiler. Fakat Mesleme bu ilerleyişi durdurmayı başardı. 722 de Arap kuvvetleri Hazar ülkesine yeni bir saldırı düzenledi iseler de başarılı olamadılar. Bu savaştan sonra İslam Ordularının başına geçirilen *Ubeyde bin Cerrah* Hazar ülkesine girerek bu defa kesin bir zafer kazandı. Bundan sonra hemen her sene Hazarlar ile Araplar arasında savaş devam etti; bazen biri, bazen diğeri üstün geldi. 730'da Hazarların kuvvetli bir saldırısı karşısında Araplar Azerbaycan'a kadar çekildi. Arapların Hazarlara karşı en büyük zaferi, Ermeniyye ve Azerbaycan valisi *Mervan* komutasındaki kuvvetlerin 737 de başlattıkları harekât ile sağlandı. Mervan, Hazarların Dağıstan'daki ikinci büyük şehri olan *Semender* hedef olmak üzere Hazar ülkesine ansızın saldırdı. Hazarlar burada hiç karşı koymadılar; Mervan da Hazar Başkenti *Etil* şehrine doğru ilerleyerek Hazar Hakanını burada kuşattı. Etil nehrinin öteki kıyısına, muhtemelen doğusuna çekilen Hakan, kırk bin kişilik seçkin ordusunu **Hazar Tarhan** unvanlı başkomutanının emrine verdi ve Arapların Etil'i aşmasını önlemekle görevlendirdi. Ancak Mervan nehrin doğusuna geçmeyi başararak Tarhan'ın kuvvetlerini yenilgiye uğrattı; Tarhan'ı da ele geçirdi. Bu savaşlarda on bin kadar ölü ve yedi bin kadar da esir veren Hazarlar, Arap hâkimiyetini ve Müslümanlığı kabul ederek barış yapmak zorunda kaldılar. Bununla birlikte Hazar Kağanının Müslümanlığı çok sürmedi; Arapların çekilmesinden sonra eski dinlerine/Gök-Tanrı inancına döndüler.

760'lardan sonra güneye inerek Tiflis'i ele geçiren Hazarlar, Ermeniyeye'ye de hakim oldular. Mücadelenin uzamasından memnun kalmayan Araplar, uzlaşmacı bir yaklaşımda bulundular. Hazar prensesi **Hotûn**, Ermeniyeye Valisi **Yezid bin Useyd** ile evlendirildi. Ağır çeyizleri **Berdaa**'ya götürüldü. Bir müddet sonra, doğum esnasında prensesle çocuğunun ölümü Hazarlarda ihanete uğradıkları kuşkusu uyandırdı; bu da bir savaş sebebi sayıldı. **As-Tarhan** komutasındaki Hazar kuvvetleri Abbasi topraklarına girdi; yukarıda 762-764 hadiseleri dolayısıyla adı geçen As-Tarhan kendi yurttaşlarına kumanda eden, fakat Hazar ordusunun en ileri gelenlerinden Harizimli bir asker idi. 798/9 yılında Müslümanların elindeki Güney Kafkasya'ya son büyük Hazar akını gerçekleştirildi.

Arap-Hazar mücadelesi Kafkasların kuzeyi ile güneyi arasında cereyan etmiş, Kafkasların kuzeyine geçen Arap orduları, Hazarlar tarafından durdurulmuşlardı. Bu durum Hazar devletinin kuvvet ve kudretini ortaya koyuyordu. Nitekim Arap kaynaklarının anlatımlarına göre Çin ve Bizans'la aynı güce sahip bulunan Hazarların, Doğu Avrupa'nın en büyük devleti haline gelmişlerdi. Hazar Devletinin sınırları batı yönündü büyük ölçüde genişlemiş, çok sayıda kavim Hazarlara bağlanmıştı.

Abbasiler devrinde Arap-Hazar mücadelesi de hararetini kaybetti. Bununla birlikte Hazarlar bazen büyük kuvvetlerle Azerbaycan'a ve daha güneye saldırıyorlardı. 764 te Tiflis'i ele geçirdikleri gibi, 799 da Ermeniyeye bölgesine de girdiler. Halife Harun Reşit'in komutanlarından Yezit, Hazarları geri atmaya başardı. Arap kaynakları bu tarihten sonra artık Hazarların saldırılarından söz etmemektedirler. Bu uzun mücadelenin sonunda Derbent Arapların elinde kalarak, Azerbaycan ve Ermeniyeye üzerinde egemenliğini koruyabildi. Hazarlar ise aşağı Etil boyunda gelişmek durumunda kaldılar. Hazarlar, güneyde Araplarla uğraşırken Doğu Avrupa'da ve Bizans sınırlarında aleyhlerinde bir değişiklik olmadı. Aksine Kırım ve Azak taraflarında nüfuzları daha da kökleşti; Kırım'daki Gotların hâkimiyetine son verildi. Hazar Devleti, kuvvetli ordusu ile hâkim olduğu geniş sahada güvenlik ve ulaşımı sağlayarak VII-IV yüzyıllar boyunca Doğu Avrupa'da bir Barış Çağı (**Pax Khazarica**) gerçekleştirmiş oldular.

a.Hazar-Bizans İlişkileri: Bizans-Hazar ilişkileri çerçevesinde evlenmeler birden fazla yenilendi. Sürgüne zorlanan II. Justinianus, ikinci sürgünü sırasında (705-711) Hazarların sarayına sığındı. Sonradan **Basilisa Theodora** olan Hazar Kağanının kız kardeşlerinden biri ile evlendirilerek iki taraf arasında bir akrabalık bağı kuruldu. Onun bu hareketi birçok örnek teşkil etti. III. Leon'un oğlu ve halefi V. Konstantin (741-775) de 732 de Hazar Kağanının kızı **Çiçek**'le evlendirildi, **Basilisa İren** adıyla anıldı; 25 Ocak 750 de bunların oğlu Leon dünyaya geldi. IV. Leon 25 Mart 775'te taç giydi; **Hazar Leon** (775-780) adıyla anıldı. 8 Eylül 780 de 30 yaşında öldü. Bu ittifak girişimi Hazar-Bizans ilişkilerini kuvvetlendirdi. Abbasilerle mücadele ederlerken Bizans Orduları Arapları Anadolu'da karşılaşmışlardı. Etil-Şarkel arasında müthiş bir ticaret yapılıyordu. Hristiyanlık, Müslümanlık ve Musevilik ülkeye yerleşti. **Havari Kyril** (826-869) Hazarlar tarafından çok iyi karşılandı. Aziz Kyril (851-863)'e ait resimler bu havariyi, Hazar Kağanının sofrasında, Yahudi hahamlarla tartışırken göstermekteydi. Bu çerçevede IV. Leon döneminde Hazarları Hristiyanlaştırmak üzere **Matarka**'da (Kırım Ticaret Merkezi'nde) bir Bizans piskoposluğu kuruldu. 690'dan itibaren Müslümanlar çoğaldı. Musevilik daha fazla ilgi gördü. 767 den beri **İzaak Sangari**, Hazarlar arasında bu dini yayıyordu. 838 de Bizans, Hazarlara Don nehrinin sağ yakasındaki **Şarkel Kalesinin** inşasına yardım etti. 835'te Don Nehri kıyısında Bizanslı mimarlara yaptırılan **Sarıgşın/Şarkel** yeni bir Hazar şehri idi. Sarıgşın/Şarkel Türkçede beyaz anlamına geldiğinden, Araplar da buraya **el-Beyda**, Ruslar ise **Bela Vedza** diyorlardı. Dinyepr kıyısındaki **Kiev**'in inşası daha yakın bir zamana ait olmakla birlikte, yüksek kale anlamına gelen **Sambata** daha eski idi. J.Brutskus, **Eski Kiev'in Türk Hazar Menşei** unvanlı makalesinde, Kiev adının **kıyı ev**'den geldiğini, Sambata'dan aşağıda, nehir kıyısında Hazarlar tarafından kurulduğunu kaydetmektedir.

3.Hazar Barışı (Pax Khazarica): Hazarların barış dönemini ifade etmektedir. Geçmişte bunun uygulamaları da olmuştu: *Pax Sinica* (Çin Barışı), *Pax Romano* (Roma Barışı), *Pax Ottomana* (Osmanlı Barışı) vb. kendi coğrafi alanlarında ve dünyada uyguladıkları gerçek anlamda barışı kurmak demektir.

Barış dini olan İslam, bunu selam sözcüğü ile karşılamıştı: **Selamün Aleyküm** ya da **Pax Vobiscum** selam seninle olsun demekti. Hazarlar bu çağda ticaret, sanat, edebiyat, zanaat, tarım, şehirleşme, dini hoşgörü vb. alanlarda son derecede ileri gitmişlerdi. Hazarların büyük bir devlet kurmalarının yanı sıra, başarılı bir yönetim sergilemelerinin, zenginleşerek refah düzeylerini yükseltmelerinin başlıca sebebi önemli ticaret yollarının üzerinde yer almış bulunmaları idi. Bu sırada Avrupa'nın iki önemli ticaret yolu bulunuyordu: a. *Bunlardan birincisi İskandinavya Yolu yani Doğu-Batı Yolu*, b. *İkincisi de İsveç Yolu yani Kuzey-Güney Yolu idi*. Birinci yol Çin'den, Türkistan'dan Urallara, oradan Kama ırmağı yoluyla İskandinavya'ya ulaşıyordu. İskandinavya'dan doğuya doğru kürkler (samur, kakım, sansar, tilki vb.) ile bal mumu ve tutkal; Çin'den ve Türkistan'dan batıya doğru ipekli kumaşlar gönderiliyordu. İkinci yol İsveç'ten güneye, Bizans'a değerli eşyalar sevk edilirken, Bizans'tan kuzeye süs eşyaları, aynalar, taraklar, elbiseler vb. gönderiliyordu; Başkent Etil başta olmak üzere Hazar şehirlerinde pazarlanıyordu.

Böylece Orta Asya-Doğu Avrupa ve Yakın Doğu arasında etkili bir ticaret sağlanmış oluyordu. Bununla birlikte Azak girişindeki **Tamatarkan** önemli ticaret merkezlerinden biri idi. Hazarlar, ticaretin güvenliğini ve kontrolünü ellerinde tutacak her türlü önlemi almışlar, kurumlarını buna göre oluşturup düzenlemişlerdi. Bu da devletin gücünü, halkın refahını yükseltmiş oldu. Nitekim İslam kaynakları, Hazarların ticaretten elde ettikleri geliri biraz da abartılı biçimde anlatmışlardı.

Hazarlarda önemli bir gelir kaynağı da tarımdı. Hazar ülkesinde, verimli topraklarda çok miktarda ürün yetiştirilmekte, hemen her tarafta meyve bahçeleri bulunmakta idi. Hazarlar ticaretten ve tarımdan elde ettikleri gelirle yeni şehirler kurdular. Çünkü ticaret yollarının güvenceye kavuşturulması ve tarımın geliştirilmesi ekonomiyi güçlendirdi; yeni şehirlerin yanlarında eskileri de geliştirilerek halkın yerleşik hayata katılımları sağlanmış oldu. Başkent Etil, iki bölümden oluşan bir çifte şehir idi. Doğu kısmına Etil, hükümdarın ve devlet dairelerinin bulunduğu batı kısmına Hazaran/Hanbalık (Hükümdar Şehri) deniliyordu. **Belencer** ve **Semender** iki Sabar boyunun isimlerini taşıyor, Kafkasların hemen kuzeyinde yer alıyordu. Kafkasların orta yerinde yüksek **Daryal Geçidi** ile en doğudaki **Derbent** Hazar Denizinin batı kıyısında önemli bir geçiş yeri idi.

Güçlü ordusu, disiplinli devlet yönetimi ile Hazarlar VII-X. Yüzyıllar boyunca Doğu Avrupa'da gerçek anlamda bir barış çağının öncüleri oldular. Buna da **Pax Khazarica** denilmekteydi. Ticaretin artması, şehirlerin çoğaltılması, sanat erbabının Hazar ülkesinde toplanmasını sağladı. Hazarlar başlangıçta diğer Türk Devletleri gibi Gök-Tanrı inancında idiler. Bununla birlikte milletlerarası ilişkiler sonucunda semavi dinler Musevilik, Hristiyanlık ve Müslümanlık aynı ölçüde yaygınlaştı. Her topluluk din ve vicdan özgürlüğü içinde inançlarının gereğini, ayin ve ibadetlerini yerine getirebildiler. İslam kaynaklarına göre Hazar şehirlerinde camiler, kiliseler, sinagoglar yan yana bulunuyordu. Başkent Etil'de halkın işlerine bakan yedi din görevlisi/kadısı vardı. Bunlardan ikisi Musevilerin, ikisi Hristiyanların, ikisi Müslümanların, biri de Gök-Tanrı inancındakilerin yargı işlerini yönetiyorlardı.

Hazar Barışının siyasi sonuçlarından biri de Rus/Slav Devletinin kurulmasına yardım etmiş olmasıdır. Rus Slavlar, Hazar örneğinde örgütlenmeye başladılar. Bunun sonucunda 862 de Knez Rurik tarafından ilk knezlik *Novgorot*'ta kuruldu. Bunu diğerleri izledi: *Vladimir-Suzdal*, *Tver*, *Kiev*, *Yaroslavl*, *Moskova* vb. knezlikler Hazar ülkesinde ticaretle uğraşıyorlar, Hazarlarla tabi-metbu ilişkisini sürdürüyorlardı. Bu dönemde Rus knezliklerinde Hazar etkisi açıkça görülmekte idi. Nitekim 839 da kurulan ilk Rus birliğinin reisi **Kaganus** unvanını taşıyordu ki Türkçe Kağan unvanından başka bir şey değildi.

4. Hazarların Museviliği Kabulü: Hazarlar, diğer Türk toplulukları gibi Gök-Tanrı inancına sahip idiler. 8. Yüzyılın ortaları ile 9. Yüzyılın başlarından itibaren Türk Devletleri ve toplulukları ahlaki prensiplere dayanan, başka bir ifade ile inançlarının yanı sıra ayin ve ibadet biçimleri bulunan dinlere de ilgi duymağa başladılar. Gök-Türk Bilge Kağan zamanında Budizme karşı bin eğilim oldu ise de –Bilge Tonyukuk'un itirazları hariç- devamı gelmedi. Uygur Kağanı Böğü, Maniheizmi resmi hanedan dini

olarak kabul etti. 847 ve 856 tarihlerinden itibaren Kansu ve Turfan Uygurları Budizmle daha fazla ilgilenmeye başladılar. Arap ordularının olumsuz icraatı İslamiyetin kabulünü biraz geciktirdi. Hazar-Arap savaşları Karadeniz'in kuzeyinde Müslüman yayılmasını bir süre engellemiş oldu. Bununla birlikte Türk toplulukları Müslümanlığı sempati ile karşıladılar.

a.Nasıl Musevi oldular: Musevilik başlangıçta **proselitist** yani mühtedi kabul eden ve bütün insanlara açık bir dindi. Başka milletten ve dinden olanları kabul ediyordu. Mısır ve Babil tutsaklıkları İbranilerin karakterini değiştirdi. Hz. Musa'dan sonraki peygamberlerine karşı çıktılar. Başka dinden ve milletten olanlara Museviliği kapattılar; bir din olmaktan çok bir ideoloji haline getirdiler. Sadece Museviliğin Karay mezhebi 19. Yüzyılın sonlarına doğru mühtedi kabul etmeyi sürdürdü. Hazar hanedanı mensupları, Karay mezhebine girmek suretiyle Musevi oldular.

b.Ne zaman Musevi Oldular: Mesûdi'ye göre, Halife Harun Reşit (786-809) zamanında Hazarlar Museviliği kabul etmişlerdi. Hazar Mektubuna göre, Hazar hanedanı mensupları Bulan Kağan (731-?) zamanında Musevi olmuşlardı. Bu konuda önemli bir kaynak da **Kol Mebasser** yani *İyi Habercinin Sesi* idi. Endülüs Emevi Sarayında Yahudi vezir olan **Hasday b.Şaprut** (915-970), 960'larda Hazar Kağanı Yusuf/Joseph'e gönderdiği mektubunda bilinmeyen **On Üçüncü Kabile**den olup olmadığını soruyordu. Hazar Kağanı Yusuf, cevabi mektubunda Museviliği kabul ettiğini fakat Hz. Nuh'un oğullarından **Sam** kolundan değil, **Yafes** soyundan geldiklerini, dolayısıyla Yahudi değil Türk olduklarını bildirdi. Hazar Mektubu tarihi bir kaynak olmakla birlikte doğruluk derecesi hakkında tereddütler bulunmakta idi. Kol Mebasser'in yazarı **İsaak Akriş**'in İspanya'dan kaçarak Osmanlı Devletine sığınan bir Yahudi olduğu, söz konusu eseri 1577 de İstanbul'da bastırdığı bir eser olarak dikkati çekmekte idi.

c.Nasıl Musevi Oldular: Hazar Hanedanının Museviliği el-Bekri'nin (1014-1094) hikâyesine dayandırılmaktadır. Söylentiye göre Hazar Kağanı üç semavi dinden birini seçmek için üç bilgin davet etti. Bilginler yola çıktı. Yahudi bilginleri Müslüman bilginini yolda öldürdü. Geride Hristiyan bilginini kalmıştı Onu da yenince Hazar Kağanı Musevi oldu. Kol Mebasser ise olayı bir rüya ile açıklamaya çalışıyordu. Sözde Bulan Kağan'a rüyasında bir melek göründü ve melek ondan gerçek tanrıya tapınmasını istedi. Karşılığında Bulan oğullarını kutsayacağını vadetti. İdeoloji, Tanrının seçtiği kavim söylemini ortaya attı. Tıpkı Tanrı Yehova'nın İsrailoğullarına seslendiği gibi: *"Sizi kavimler içinden kendime özgü kavim olarak seçtim. Eninde sonunda ama mutlaka vat edilmiş toprakları size vereceğim; sözümden çıkmazsanız eğer..."* Kavminin Hz. Musa'ya söylediği gibi: *"Sen ve tanrın gidin; vat edilmiş toprakları (Kenanlıların elinden) alabilirsiniz alın"*

d.Niçin Museviliği Seçtiler: Hazarlar din seçerlerken dikkatli davranmak zorunda idiler. Aynı zamanda bu din, zamanın üstün güçleri Bizans ve Araplara dayandırılmalıydı. Hazarlar, siyasi bir davranışla Museviliği seçtiler. Çünkü: 1) Hristiyanlığı seçtikleri takdirde Bizanslıların, Museviliği seçtikleri takdirde Arapların tesiri altında kalacaklar, onlara bağımlı hale geleceklerdi. Museviliğin ise askeri ve siyasi etkisi söz konusu değildi. Öteki iki devletin bağımlısı olmaktan kurtuluyorlardı. 2) Öteki iki din Hristiyan ve Müslümanlarca tanınıyor, saygı görüyorlardı. 3) İlkel inançlardan/ Gök-Tanrı inancından kurtulmuş oluyorlardı. Hazarlar, Yahudi inanç ve ayinlerinin tamamını kabul etmiş değillerdi. Mesela sünnet olmayı reddediyorlardı. Kağan da halkının eski inançlarını ve Gök-Tanrı inancını yaşamalarına izin veriyordu.

e.Museviliği Kimden ve Nereden Aldılar: Hristiyan Bizans'tan dini baskıları yüzünden kaçan Yahudiler Hazar ülkesine sığındılar. Mes'udi'ye göre, Yunanlıların Kırallı (Bizans İmparatoru), onları zorla Hristiyan yapmaya çalışıyordu. Yahudiler, Hazaria'ya kaçtılar. İtalya'daki Yahudiler de tahtadan zeytin değirmenlerinde ezilerek din değiştirmeye zorlandılar. Arapların fethettikleri yerlerde Yahudiler bu ilişkinin kurulmasında rol oynadılar.

5. Hazar-Rus İlişkileri ve Kağanlığın Sonu: Hazarlar, çevresindeki farklı dil, din ve kültürden kavimlerin ortaya çıkması ile dokuzuncu yüzyılın ikinci yarısından itibaren kuvvet ve kudretini kaybetmeye başladı. İslam kaynaklarına göre ilk saldırılar Ruslardan geldi. 839 da Hazar tarzında örgütlenmiş olan Ruslar, İlmen gölünün kuzeyinde Novgorot'ta ilk birliklerini kurdular. Novgorot, 862 de Rurik'in (860-879) eline geçti. Böylece Rurik Hanedanı kurulmuş oldu. Yerine önce oğlu Oleg (ölm. 912), ondan sonra I. İgor (912-945) tahta geçti. I. İgor, Kiev topraklarını ele geçiren Peçeneklerle savaştı. Ününü arttırmak için Bizans'a baskı yapmaya çalıştı. 941 de birkaç küçük tekne ile İstanbul'un yolunu tuttu. Bununla birlikte Bizanslılar, Kiev gemilerini yakarak yok ettiler. I. İgor, Varegleri toplayarak karadan Bizans üzerine saldırmayı kararlaştırdı. Slav kabilelerinden öşür almaya kalkışınca öldürüldü. Yerine geçen oğlu Svyatoslav, Bulgaristan'ı Kiev'e bağladı ise de Bizans'ı memnun edemedi. Dnynepr boyundaki Peçeneklere saldırınca öldürüldü (971). Hazarlar, bu olaylar sırasında batı bölgelerini, özellikle Kiev'i kaybetmiş bulunuyorlardı. Doğuda Ruslardan baskı gördüler. Etil nehri üzerinden Hazar Denizine inen Ruslar, Hazar Kağanından izin alarak ya da almayarak üç günlük mesafeye kadar kıyı kentlerini yağmalayarak ganimetlerle geriye döndüler.

Etil nehrinin hala Hazarların elinde bulunması önemli bir sonuçtu. Nitekim Hazarlar 10.Yüzyılın başlarından itibaren güçlerini kaybetmeye başladılar. Ücretli askerlerin sayısı artarken, ekonomi bozulmaya, ordu gücünü kaybetmeye başladı. Ücretli askerler genellikle Harezmi Müslümanlardı. Hazar Barışı çerçevesinde dillerin, dinlerin, kültürlerin yoğunlaştığı ülkede birlik bozulmaya yüz tuttu. Rusların yanı sıra Türk boylarını da her tarafa yayılmaya sebep oldu.

913'te işler iyice karıştı. Mesudi'ye göre her birinin içinde yüz bin savaşçı bulunan beş yüz Rus gemisi Hazar topraklarına, oradan Hazar Denizi kıyılarına indiler; kentleri yağmaladılar, ganimetlerle geri döndüler. Ordudaki ücretli askerlerle bazı Hristiyan ve Müslüman savaşçıların katılımı ile Ruslar yenilgiye uğratıldılar; otuz bin ölü bıraktılar. Kiev Knezi Svyatoslav 965'te Türk tarzında kurup donattığı kara ve deniz askerleriyle başkent Etil'e ağır bir darbe indirdi; Hazarları yenilgiye uğrattı. Bizanslılar kaybettikleri toprakları geri almaya başladılar. İran'da Samani Devleti son günlerini yaşıyordu. Müslümanlar adına savaşma sırası Harizm Emiri Memun'a gelmişti. Fakat o, Hazar Kağanına karşı Musevilikten İslam Dinine geçmek gibi kabul edilemez bir şart öne sürdü. Hazarların batıdaki düşmanları Ruslar sürekli kuvvetlendiler. Hazarlar, onlara karşı hiçbir taraftan yardım alamadılar. 965 tarihli Rus vekayi namesinde, Svyatoslav'ın Hazarların üzerine yürüdüğü, bunu haber alan Hazarların hakanlarıyla birlikte ona karşı savaştıkları fakat savaşı kaybettikleri kaydedilmemektedir. İbn Havkal'a göre, 968/969da Ruslar, Bulgar, Hazaran, Etil ve Semender'i yağmaladılar. Yazar bir yerde kaydediyor ki: *"Ruslar her şeyi yakıp yıktılar... Etil sakinleri Babü'l-Ebvab'a (Derbent'e) sığındılar. Bazıları Mankışlak adasına yerleştiler."* El-Mukaddesi ise Hazarların artık Musevi değil Müslüman olduklarını kaydetmekte idi. Ona göre Harizm Meliki Memun, Oğuzlar veya Ruslarla değil, Hazarlarla savaşmış ve onları İslamlaştırmıştı. İbnü'l-Esir, Hazar hükümdarının Müslüman olduğunu, bundan sonra Etil ile Harizm arasında sağlam bağlar kurulduğunu, ticari faaliyetlerin canlandırıldığını nakletmekteydi.

860'lardan itibaren Peçenek ve Uzlar Don-Dnynepr arasındaki toprakları ele geçirmişler, bu durum Hazarları epeyi zayıflatmıştı. Binli yıllardan itibaren Kuman-Kıpçaklar iyice güçten düşmüş bulunan Hazarları, daha doğrusu Hazar siyasi varlığını ortadan kaldırdılar. Hazar Devletinin yıkılmasında önemli etkenlerden biri de Ordu-Millet veya asker-millet olmaktan uzaklaşmış bulunmalarıdır. Hazar ülkesini korumak için Harizm'den gelen on bin kişilik bir orduya güveniyorlardı. Halbuki Harizm Müslümanlarının Musevi Hazarlara yardım etmeye de hiç niyetleri yoktu. Hazarlar dar bir alana sıkıştırıldıklarından ticaret yolları da kesilmiş bulunuyordu. Ruslar bunu fırsat bilerek Kuban çıkışındaki Tamatarkan'ı ele geçirdiler. Kuman-Kıpçaklar da doğudan batıya doğru ticaret yollarını kesmişlerdi. Ticaret sekteye uğratıldığından dolayı Hazar ekonomisi bozuldu; düzen alt üst oldu. Bu sebeple ücretli askerlerin maaşları ödenemedi; devlet askeri ve siyasi bakımdan sarsıldı. Hazar Hanedanının Museviliği

de Müslüman, Hristiyan ve hatta Gök-Tanrı inancındaki insanları huzursuz ediyor, onlara güven giderek azalıyordu. Halk artık eskisi gibi yönetimi desteklemiyordu.

Hazarların bu coğrafyada tutunmaları mümkün olmadığından daha sakin yerlere çekildiler. Onlardan üç bin kişi Derbent'i geçerek 1076 da Selçuklu komutanı Sav Tigin'e sığındılar. Sav Tigin de onları yerleştirdi. Karaçayların bir kısmı da Kafkasların kuzeyinde kaldı. Kırım'da yerleşenler de oldu. Doğu Avrupa'da azınlık halinde yaşayan Musevi Hazar Türkleri de vardı. Bugün Hazarların hatıralarından biri *Hazar Denizi*nin adıdır.